

Lublin, dn. 14 sierpnia 2023 r.

Prof. dr hab. Piotr Kopiec
Katedra Teologii Protestanckiej KUL

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

P. mgr. lic. Jana Wólkowskiego pt. „Apologetyka liturgiczna w myśli Catherine Pickstock. Studium z zakresu teologii fundamentalnej”, napisanej pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Piotra Roszaka

Ruch Radykalnej Ortodoksji bez wątpienia jest jednym z najgłośniejszych wystąpień teologicznych pierwszych dekad trzeciego tysiąclecia. Myśl jego głównych członków wzbudza zainteresowanie dzięki kreatywnemu osadzeniu teologii w aktualnym otoczeniu filozoficznym i socjologicznym, krytycznej analizie historycznych procesów kształtowania się mechanizmów poznania i rozumienia, odważnemu i często jakby bezwiednemu przekraczaniu granic wyznaniowych, wyłonionych zarówno w przeszłości, jak i współcześnie oraz imponującemu przedmiotowemu zasięgowi teologicznej interpretacji. Radykalna Ortodoksja stanowi kolejne środowisko teologiczne postulujące konieczność nakreślenia programu głębokiego przełomu epistemologicznego, jednak w przeciwieństwie do wielu innych, nie rozumie go jako całkowitej dekonstrukcji teologii i cywilizacji chrześcijańskiej (albo sięgając jeszcze głębiej, neolitycznej), ale dostrzega szanse w korekcie błędów teologicznych, jakie wystąpiły w późnym średniowieczu. Postulaty ruchu intrygują i budzą nadzieje u wielu teologów rozczarowanych i sfrustrowanych zamknięciem w teologicznej niszy, która często zdaje się być zaledwie tolerowana w akademii i szerszej debacie nad współczesną kulturą, społeczeństwem i człowiekiem.

Nadzieje te zderzają się niekiedy z krytyką, podnoszoną zarówno z perspektywy merytorycznej, jak i światopoglądowej, filozoficznej, jak i teologicznej. Wskazuje się, że nazwa ruchu mylnie wskazuje na domniemany powrót do jakiejś nieokreślonej do końca ortodoksji. Zarzuca się członkom ruchu, że błędnie interpretują myśli i procesy wykorzystywane w swej refleksji. Dowodzi się, że zbyt stanowczo oceniają omawiane przez siebie zjawiska kształtujące współczesną rzeczywistość. Wszystko to jednak wzbudza tym większą ciekawość kolejnych autorów, którzy dołączają do rosnącego grona recenzentów, często krytycznych, ruchu.

Pomimo krytyki, Radykalna Ortodoksja wciąż inspiruje kolejnych komentatorów, którzy przyczyniają się do rozwoju jej głównych postulatów: poszukiwania recept na odwrócenie kryzysu zarówno w sięganiu do czasu przed nowożytnością, jak i w ponowoczesności i odważnemu angażowaniu się w dyskusję z prominentnymi filozofami nadającymi ton współczesnemu dominującemu dyskursowi interpretacyjnemu.

Teologowie Radykalnej Ortodoksji są teologicznymi i filozoficznymi erudytami i teologicznej i filozoficznej erudycji wymaga interpretacja ich myśli. Dla twórczego wejścia w programowe teksty ruchu konieczne jest przekraczanie schematów, głęboka uwaga oraz przygotowanie merytoryczne, pozwalające właściwie ocenić znaczenie analizowanej refleksji. Stopień trudności podnoszą również liczne zabiegi stylistyczne, neologizmy, czy neosemantyzmy, które stosują autorzy. Podjęcie tematu związanego z Radykalną Ortodoksją jest więc zadaniem ambitnym, odważnym i trudnym już w punkcie wyjścia i każda recenzja powinna tą trudność uwzględniać.

Mając w pamięci nakreślone powyżej uwagi, z wielkim zainteresowaniem przystąpiłem do lektury dysertacji p. mgra Jana Wólkowskiego, który podjął się sprofilowanej interpretacji myśli teologicznej Catherine Pickstock, jednej z liderek ruchu Radykalnej Ortodoksji.

Przystępując do szczegółowej oceny rozprawy należy stwierdzić, że Doktorant sprostał trudnemu zadaniu, a praca jest oryginalnym dziełem, które ma potencjał otwarcia szerszych badań nad rozpowszechnieniem teologii Ruchu z uwzględnieniem jego kontekstualizacji w aktualnej debacie teologicznej i pozateologicznej. Warto również zaznaczyć, że przedstawiana dysertacja jest jedną z pierwszych prac dyplomowych w Polsce zajmujących się tematem Radykalnej Ortodoksji. Doktorant podjął się więc zadania pionierskiego. Tym bardziej, że chociaż myśl Pickstock doczekała się już opracowań w globalnym repozytorium teologicznym i filozoficznym, to jednak ich zbiór jest wciąż niewielki, a duży obszar potencjalnych interpretacji oczekuje wciąż na eksplorację.

I. TYTUŁ, PROBLEM I METODY PRACY

Tytuł dysertacji nie pozostawia wątpliwości co do jej głównego problemu. Sformułowanie jest jasne, ponadto Autor we wstępie wyjaśnił znaczenie wyrażenia „apologetyka liturgiczna”. Dopowiedzenie o teologicznofundamentalnej perspektywie rozprawy wzmacnia wyrażenie jego celu i dobrze umiejscawia pierwszy człon tytułu w pojęciach szczegółowej subdyscypliny teologicznej.

Określenie celu pracy zostało zwięźle wplecione we wprowadzenie, które rozpoczyna się od wzmianki o Radykalnej Ortodoksji i jej głównym celu, którym jest demaskacja korzeni oraz negatywnych konsekwencji sekularyzmu. Doktorant deklaruje, że „w (...) pracy podjęto starania, aby dowieść, że tezy Pickstock są trafne w zakresie, który dotyczy genezy sekularyzmu, niebędącego jedynie wypadkową przypadkowych czynników społecznych w danej epoce, ale odejściem od liturgicznego i doksologicznego przeżywania życia”. Deklaracja ta zostaje następnie szczegółowo dopełniona i skomentowana przez encyklopedyczne przedstawienie myśli opisywanej autorki. Cel został więc określony bardzo ściśle, a nawet ostrożnie, ale to określenie bez wątpienia dowodzi tak orientacji Doktoranta w tematyce, jak i umiejętności uogólnienia szczegółowej i wielowątkowej tematyki. Nieco brakuje natomiast sformułowania pytań badawczych, które pomogłyby czytelnikowi uporządkować i zhierarchizować wiele kwestii poruszonych w rozprawie i które lepiej powiązałyby je z głównym celem pracy.

Warto podkreślić, że Autor we wstępie pokrótce charakteryzuje również podstawowe źródła wykorzystywane w rozprawie, płynnie przechodząc do przedstawienia metod badawczych. Podobnie jak określenie celu, również w tym aspekcie Doktorant stara się unikać schematów, decydując się na opisową i uzasadniającą prezentację metod: „Opierając się na takiej bazie źródłowej można było przeprowadzić badania z zastosowaniem metody analitycznej, która pozwala zrekonstruować powiązania poszczególnych twierdzeń Pickstock, sytuując je we właściwym kontekście intelektualnym, ale także ukazać rozwój jej myśli teologicznej i filozoficznej. To z kolei umożliwiło dokonanie syntetycznego ujęcia jej poglądów, które niestety często są prezentowane jedynie aspektowo i w relacji do konkretnych kwestii kulturowych. Z racji znaczenia jej myśli jako analizy bieżącej sytuacji społecznej wskazane będzie wykorzystanie również metody hermeneutycznej, dzięki której postulaty Pickstock zostaną odniesione do szerszych zjawisk obrazujących przemiany w przeżywaniu wiary we współczesnych układach kulturowych”. Taka charakterystyka stosowanych metod jest wystarczająca i jednocześnie właściwie koresponduje z podjętym przez Doktoranta zamierzeniem.

Wstęp do rozprawy należy ocenić bardzo wysoko. Doktorant dobrze wprowadza w podjęty problem badawczy, a zarazem umiejętnie wzbudza ciekawość czytelnika i to pomimo niewątpliwej hermetyczności języka i refleksji analizowanej interpretacji teologicznej. Dzięki unikaniu schematyczności w określaniu koniecznych elementów metodologicznych Autorowi udaje się pokazać osobistą pasję oraz „przeżycie” intelektualnych propozycji Pickstock i

ogólnie, Radykalnej Ortodoksji w odniesieniu do własnych okoliczności kulturowych, społecznych i religijnych.

II. OCENA FORMALNA

1. Bibliografia

Wykaz bibliograficzny jest bardzo rozbudowany, a lista i dobór pozycji odpowiada celowi pracy, przy czym, jak już zaznaczono, można powiedzieć, że literatura dotycząca bezpośrednio refleksji Catherine Pickstock i Radykalnej Ortodoksji w ogóle jest *in statu nascendi*, co z pewnością podnosi trudność gromadzenia i selekcji materiału badawczego. Dla większej orientacji Doktorant poprzedza właściwy spis bibliograficzny zamieszczeniem całej bibliografii Catherine Pickstock, włącznie z tymi pozycjami, które nie zostały wykorzystane w dysertacji. Natomiast bibliografia rozprawy została podzielona na trzy kategorie: literaturę przedmiotu, literaturę pomocniczą oraz strony internetowe. Klasyfikacja poszczególnych pozycji do kategorii jest uzasadniona. Niemniej jednak, w ocenie spisu bibliograficznego można sformułować trzy uwagi krytyczne. Po pierwsze, warto byłoby jednak wprowadzić dodatkową kategorię (oznaczoną na przykład jako źródła), która bardziej eksponowałaby wykorzystane w rozprawie teksty samej Catherine Pickstock oraz szerzej, Radykalnej Ortodoksji. W klasyfikacji takiej, jaka została przedstawiona, nieco gubią się one w szeregu innych pozycji. Po drugie, zamieszczenie całej bibliografii Pickstock poprzedzające właściwą bibliografię jest na pierwszy rzut oka nieco mylące, może bowiem sprawiać wrażenie, że wszystkie te teksty zostały wykorzystane w przygotowaniu rozprawy. Warto byłoby przez jakiś zabieg edytorski bądź też mocniejszą informację uprzedzić takie wątpliwości. Trzecia uwaga ma charakter raczej edytorski: w spisie literatury pomocniczej (str. 176) znajduje się kilka pozycji nie odpowiadających porządkowi alfabetycznemu oraz kilka pustych wersów.

W tym punkcie warto wspomnieć o również rozbudowanym i konsekwentnie stosowanym wykazie skrótów, który przyczynia się do lepszego uporządkowania opracowanego materiału.

2. Język rozprawy

Ocena języka rozprawy jest w tym przypadku szczególnie ambiwalentna. Z jednej strony Autor bez wątplenia bardzo umiejętnie posługuje się rozbudowaną i niekiedy wyrafinowaną terminologią. W kilkunastu przypadkach formułuje wyrażenia, które wręcz zachwycają trafnością zarówno obserwacji, jak i sposobów jej wyrażania (np.: „chęć zwrócić uwagę na implicytną zależność wszystkiego od rozstrzygnięć teologicznych, które pełnią rolę bardziej ukrytych założeń niż czegoś dodatkowego” albo „przełamują one bowiem główną tezę myślenia sekularnego, które lansuje tzw. ekskluzywny humanizm będący w gruncie rzeczy swoistym ‘życiem ponad stan’ w ramach immanentnych odniesień”). Na uwagę zasługuje również stosowanie przez autora pytań pomocniczych jako środka stylistycznego, ożywiającego tok wywodu.

Z drugiej strony w tekście dysertacji można napotkać sporą liczbę błędów gramatycznych, stylistycznych, redakcyjnych i interpunkcyjnych, a także zdań w których brakuje podmiotu bądź dopełnienia. Co więcej, w kilkunastu przypadkach nie są one jedynie niedociągnięciami zakłócającymi formalną wartość pracy, ale zmieniają jej treść, albo czynią ją niejasną dla czytelnika, nawet wtedy, kiedy jest już uprzedzony przez powtarzające się pomyłki. Do nieprzejrzystości wypowiedzi przyczyniają się również pojawiające się tu i ówdzie zdania wielokrotnie złożone, w których gubi się albo zostaje zakłócone znaczenie.

Przypisy są natomiast sporządzone konsekwentnie i starannie.

3. Struktura rozprawy

Struktura pracy uzmysławia skalę trudności przedsięwzięcia, dowodzi jednocześnie sporej inwencji autorskiej w planowaniu i opisywaniu podejmowanych zadań badawczych. Rozprawa składa się z czterech rozdziałów zorganizowanych dedukcyjnie, które są tak ustawione, aby czytelnik mógł śledzić tok wnioskowania prowadzący do zrozumienia, na czym polega znaczenie teologicznej interpretacji Pickstock i jaki jest potencjał jej uczestnictwa w dyskusji nad wkładem teologii w aktywne kształtowanie przyszłości chrześcijaństwa i szerzej, rzeczywistości społecznej i kulturowej. Niewątpliwa pozytywna ocena kompozycji dysertacji nie stoi w sprzeczności z trzema uwagami krytycznymi. Pierwsza jest najistotniejsza i odnosi się do wynikającej ze sformułowań tytułów poszczególnych rozdziałów nieproporcjonalności znaczenia rozdziału czwartego. Należy powiedzieć, że lektura dysertacji znaczenie osłabia krytycyzm tej uwagi, niemniej jednak znaczne podobieństwo tytułu całej dysertacji i tytułu czwartego rozdziału zakłóca nieco symetrię planu pracy i wzbudza pytanie o relacje pomiędzy kluczowymi wyrażeniami i pojęciami rozprawy: apologetyką liturgiczną, sekularyzacją, nihilizmem i dekonstrukcją. Druga uwaga krytyczna dotyczy budowy poszczególnych rozdziałów. Przede wszystkim, dla większej przejrzystości struktury dysertacji, warto byłoby połączyć podrozdziały trzeci i czwarty drugiego rozdziału, których rozróżnienie jest niepotrzebne, jeżeli nie sztuczne. Podobne spostrzeżenie odnosi się do podrozdziałów trzeciego, czwartego i piątego w rozdziale trzecim. Wreszcie, w rozprawie brakuje bardziej rozbudowanych podsumowań na zakończenie każdego rozdziału, które mogłyby się przyczynić do większej spójności rozważań i płynnego przechodzenia pomiędzy poszczególnymi częściami pracy. Z drugiej strony rozprawa jest treściowo bardzo zwarta, co oznacza, że Doktorant mógłby mieć dość dużą swobodę w innej organizacji podziału rozprawy.

Na uwagę zasługuje natomiast bardzo dobry krótki opis treści poszczególnych rozdziałów we wstępie, który pozwala czytelnikowi właściwie przygotować się do rozumiejącej interpretacji rozprawy (parafrazując Webera).

Na pozytywną ocenę zasługują również tytuły poszczególnych rozdziałów i podrozdziałów, które dobrze korespondują z treścią wywodu. Podsumowując, Recenzent pozytywnie ocenia kompozycję pracy, uznając, że spełnia ona swoją kluczową funkcję uporządkowania bardzo szeroko zakrojonych zadań badawczych.

III. OCENA MERYTORYCZNA

1. Znaczenie rozprawy

Przechodząc do oceny merytorycznej należy ponownie podkreślić, że cel, którego podjął się Autor, jest zamierzeniem o niepodważalnym znaczeniu, a rozprawa jest pracą pionierską, co samo w sobie przyczynia się do jej wartości. Autor poznał i zrozumiał teologię Pickstock i całego ruchu Radykalnej Ortodoksji i chce się ze swoim rozumieniem podzielić. Czytelnik wyczuwa przy tym krytyczną życzliwość Doktoranta wobec opisywanej autorki, co, w połączeniu z jego metodologiczną sprawnością i merytoryczną wiedzą pomaga skutecznie rozbudzić zainteresowanie teologiczną interpretacją ruchu i utwierdzić przekonanie, że może on przyczynić się do ożywienia globalnej debaty teologicznej.

Jak już wspomniano, Radykalna Ortodoksja jest ruchem teologicznym, który formułuje krytykę wobec nowoczesności z jej przejawami: sekularyzmem, kapitalizmem, konsumpcjonizmem, nihilizmem i wieloma innymi zjawiskami i procesami, które określają naszą rzeczywistość. Jego wyjątkowość polega na tym, że winą za błędy ciążące na historii

obarcza nominalizm, Jana Duns Szkota i Kartezjusza oraz na tym, że stara się przetrząść pomosty pomiędzy przednowoczesnością i ponowoczesnością, ale nad nowoczesnością. Dominujące w tytule wyrażenie „apologetyka liturgiczna” jest dobrym określeniem dla szczególnej teologicznej interpretacji Pickstock, zwięźle podsumowując propozycje angielskiej teolożki dla współczesnego chrześcijaństwa.

Dla wyjaśnienia znaczenia takiej liturgicznej apologetyki Doktorant zaprasza czytelnika do prześledzenia stopniowej rekonstrukcji historycznego kształtowania się mechanizmów i pojęć poznania filozoficznego i teologicznego oraz eksploracji czynników współczesnego poznawczego chaosu. Taka strategia jest najwłaściwsza, biorąc pod uwagę stopień wyrafinowania koncepcji Pickstock oraz głęboki poziom znaczeniowy, w którym angielska teolożka operuje.

Pierwszy rozdział rozpoczyna się od osadzenia refleksji autorki w Radykalnej Ortodoksji, opisując krótko genezę, główne punkty programowe oraz kluczowych autorów ruchu. Następnie Doktorant przechodzi do nakreślenia kilku obszarów, o różnych stopniach szczególności, które nadają solidny merytoryczny fundament pod dalszą pracę. Wspomina więc o sensie i przejawach współczesnego zwrotu liturgicznego, wskazuje na rolę języka w określaniu ponowoczesności i przede wszystkim szeroko prezentuje filozoficzne i teologiczne części elementarne w refleksji Pickstock. Ostatni obszar przedstawiony jest w oparciu o historycznie ułożony opis najważniejszych źródeł, do których odnosi się (zarówno w znaczeniu pozytywnym, jak i negatywnym) angielska teolożka (Platon, sofisci, św. Augustyn, św. Tomasz z Akwinu, Jan Duns Szkot). Nie jest to jednak jedynie po prostu opis wymienionych powyżej myślicieli i ich kontynuacji, ale jest to intertekstualnie prowadzone rozważanie, które ma na bieżąco łączyć refleksję Pickstock z fundamentami filozoficznych i teologicznych gmachów składających się na cywilizację zachodnią.

Lektura pierwszego rozdziału wyposaża czytelnika w wiedzę o znaczeniu dla dalszego wnioskowania takich pojęć i teorii jak transcendentalia, partycypacja czy nominalizm. Informuje również o wielu możliwościach komentarzy i interpretacji głównych punktów refleksji Radykalnej Ortodoksji. Wreszcie tłumaczy na czym polega błąd nominalizmu leżący u podstaw krytycznej oceny nowożytnego poznania i rozumienia. Rozdział spełnia więc swoją funkcję w strukturze pracy i jednocześnie jest erudycyjnym i kreatywnym wglądem w teologiczną refleksję ruchu, zasługującym na wysoką ocenę.

Można byłoby jednakże postawić tu pytanie, które mogłoby być również zadane przy ocenie kompozycji pracy. Mianowicie, czy nie można byłoby nieco inaczej ułożyć podziału wywodu na podrozdziały, zastępując aktualną organizację według problemu ułożeniem według źródeł. Nie jest to uwaga krytyczna, ale raczej pytanie o możliwości uzyskania maksymalnej przejrzystości prowadzenia refleksji.

Drugi rozdział skupia się na sekularyzmie, a więc na głównym poznawczym i aksjologicznym negatywnym punktem odniesienia dla Radykalnej Ortodoksji. Autor rozpoczyna od oczywistego rozróżnienia pomiędzy sekularyzmem a sekularyzacją, choć trzeba tu zaznaczyć, że skupia się raczej na tym pierwszym, wyjaśnienie sekularyzacji pozostawiając niedokończonym. W tym miejscu warto powiedzieć, że brakuje tu nawiązania do sekularyzacji jako procesu socjologicznego, chociaż Doktorant porusza tę kwestię później, przybliżając teorię Charlesa Taylora. Następnie odnosi się do teorii Heideggera, Jean-Luc Marriona oraz właśnie Taylora, choć ten pierwszy jest właściwie tylko dotknięty i to za pośrednictwem interpretacji Pickstock.

Dla roli, jaką spełnia ten rozdział w całej dysertacji, kluczową jest analiza refleksji angielskiej teolożki nad skutkami sekularyzmu. Jest to erudycyjny i głęboki tekst, w którym Doktorant rozpatruje diagnozę współczesności stawianą przez Pickstock, w jej dyskusji z dwoma fundamentalnymi teoretykami ponowoczesności: Derridą i Foucaultem. Słowami kluczowymi tego fragmentu pracy są takie pojęcia jak spacjalizacja, immanentyzacja, idea

postępu i świecka eschatologia, czy tożsamość, charakteryzujące współczesność, będącą w kontynuującym przejściu od nowoczesności do ponowoczesności.

Oczywiście to przejście może być i jest opisywane na wiele sposobów. Doktorant dostrzega, że dla Pickstock sekularyzm oznacza fundamentalną zmianę w postrzeganiu, według której utrata perspektywy wieczności wrzuca człowieka (osobę, jednostkę, podmiot) w przestrzeń ostatecznie znaczeniowej pustki, a jedynym skutecznym przyporządkowaniem jest zależność od państwa. Stąd też obsesyjne poszukiwanie tego sensu, wybieranie go sobie na drodze pozornie wolnej (choć z reguły skomercjalizowanej) decyzji, czy indywidualizowanie postępu przez mit samorozwoju. Pickstock diagnozuje przyczyny i symptomy tej rzeczywistości w oryginalny sposób, sięgając po znaczenia wstecz sprzed epoki sekularnej i korzystając z narzędzi wypracowanych w ponowoczesności. Ten opis skutków sekularyzmu jest też tłem pierwszego nakreślenia istoty zwrotu liturgicznego jako najskuteczniejszej odpowiedzi na rzeczywistą alienację kondycji ludzkiej.

Podrozdział trzeci rozdziału drugiego jest jedną ze ścian działowych, na których opiera się konstrukcja pracy. Dwa kolejne podrozdziały, traktujące o deprecjacji metafizyki oraz teologii przez współczesną filozofię, są objaśniającym uzupełnieniem i komentarzem, spajającym wywód z kolejnymi rozdziałami. Mogą być uznane za spojrzenie z bardziej ogólnej perspektywy i podsumowującej perspektywy na kwestie poruszone w centralnym punkcie tego rozdziału, takie jak nowożytna utrata sensu wraz z koncentracją na środkach (przywołując kategorię *means-connected societies* von Hayka). Oba fragmenty powinny być wysoko oceniane, z tym, że, jak już wspomniano w ocenie formalnej, nie jest koniecznym ich rozdzielenie na dwa podrozdziały.

Czytając ten rozdział czytelnik odnajduje wiele myśli, które Pickstock formułuje na drodze syntezy dawnych i dzisiejszych koncepcji i które Doktorant odczytuje między przykładami wybranych teorii. Biorąc pod uwagę wielość i różnorodność dróg odczytywania współczesnej rzeczywistości trudno jest oceniać reprezentatywność tego wyboru. Niemniej jednak nieco brakuje choćby krótkiej wzmianki o znaczeniu pojęcia rządomyślności w opisie istoty współczesności, tym bardziej, że Doktorant przywołuje Michela Foucaulta jako interlokutora Pickstock. Ta drobna uwaga nie ma jednak znaczenia dla wysokiej oceny całego wywodu zaprezentowanego w tym rozdziale.

Trzeci rozdział można odczytać jako kontynuację wątków rozpoczętych w rozdziale drugim. Doktorant rozważa refleksję teolożki z Oxfordu nad utratą sensu w nowoczesności, z tym, że dominantą jest tutaj język ujmowany jako system znaków, które jednakże pozbawiane są znaczenia, utrwalając znaczeniową pustkę naszej rzeczywistości. Propozycją wyjścia z głębokiego kryzysu antropologicznego jest teologia liturgii, która nie zamyka się w opisie gestów i procedur, ale wchodzi w dyskusję z koncepcjami i podejściami, opisującymi takie semantyczne rozdarcie i pogłębiającymi je z powodu błędnych diagnoz. Jest to charakterystyczna semantyka liturgii, prowadzona oczywiście w takim rozumieniu, które pamięta o znakowym charakterze sakramentu. Ponownie takimi dyskutantami dla Pickstock są Derrida i Foucault, obaj uosabiający czas przejścia od nowoczesności do ponowoczesności i ponownie odpowiedzią jest szczegółowa analiza transformacji, które przechodziła liturgia i prezentacja istoty liturgii w perspektywie tych przemian.

W ocenie Recenzenta najważniejsze jednakże jest to, że Doktorantowi udało się wydobyć oryginalność odpowiedzi Pickstock. Zadanie to było trudne już w punkcie wyjścia, wymagało bowiem zagłębienia się w skomplikowane rozważania na styku semiologii, filozofii postmodernistycznej i teologii, łącząc teorie każdej z tych dziedzin. Miejscami czytelnik musi konfrontować się ze specyficzną nomenklaturą, która jednakże nie jest tutaj lingwistycznym zbytkiem, ale wynika z konieczności spotkania ze stylem charakterystycznymi zwłaszcza dla francuskiej tradycji postmodernistycznej. Przy okazji można wtrącić tu uwagę krytyczną odnoszącą się do selekcji materiału. Mianowicie w opisie znaczeniowo pustynniejącej

rzeczywistości brakowało odniesienia do hiperrzeczywistości Jeana Baudrillarda, a więc koncepcji, która tak mocno zaważyła na dyskusjach nad społeczeństwem pod koniec XX wieku. Jeszcze jedna uwaga krytyczna dotyczy nieścisłości sformułowania przypisującego Kalwinowi odczytanie opisu ustanowienia w Eucharystii w kluczu metaforycznym – takie stwierdzenie jest zbyt odważne i jeżeli już, to może być zastosowane raczej do nauczania Zwingliego.

Motywy zwrotu liturgicznego oraz liturgicznej semantyki opisane w poprzednich rozdziałach dopełnione są szczegółowym przedstawieniem apologetyki liturgicznej w ostatnim rozdziale rozprawy. W ten sposób Doktorant utrzymuje linię kontynuacji swojego wyводу, a zaplanowana kompozycja pracy spełnia swoją rolę. Czytelnik może potwierdzić to, co było już sygnalizowane w poprzednich rozdziałach – że teologicznym postulatem Pickstock jest wykazanie znaczenia liturgii jako porządkującej czasowości, i to nie tylko w aspekcie poznawczym, najbardziej oczywistym, ale i w samej istocie czasu jako głównej właściwości rzeczywistości. Chodzi przy tym, do czego często odnoszą się teologowie Radykalnej Ortodoksji, o motywy charakteryzujące nowoczesność – o utratę perspektywy wieczności i w konsekwencji wpadnięcie w stan kierkegaardowskiej „cywilizacji chorej na śmierć”, ale też o franklinowską komercjalizację czasu. Chodzi też o związane z postępowaniem technologicznym rozerwanie czasu i przestrzeni, które coraz mocniej określa kondycję człowieka i jego społecznych relacji. Ale jeszcze szerzej, patrząc zza apologetyki liturgicznej, chodzi o zadanie o jeszcze szerszym wymiarze – o przełom epistemologiczny, odwracający współczesną samo-alienację człowieka.

Liturgia jest odpowiedzią na powyższą degenerację pojmowania czasu, a apologetyka liturgii, która obejmuje również naturalnie sposoby jej właściwego rozumienia, urastają do kluczowego zadania teologii. Doktorant naświetla te sposoby przez wyróżnione w refleksji Pickstock aspekty liturgii, odzwierciedlające jej istotę, ale też i korespondujące z zakłóceniami pojmowania sięgającymi początków nowożytności. Warto również podkreślić, że skomplikowana analiza tych aspektów osadzona jest w określonym przez Doktoranta aktualnym definiowaniu apologetyki chrześcijańskiej, jako metody wiarygodnego i skutecznego uczestnictwa chrześcijaństwa w globalnej debacie o kształtowaniu dyskursów interpretacyjnych, rozumieniu, które już niecałe sto lat temu proponował Reinhold Niebuhr w swym chrześcijańskim realizmie.

Jak już wspomniano, analizy prowadzone w tym rozdziale sięgają po wyrafinowane teorie Pickstock i wymagają znacznej uwagi czytelnika w śledzeniu toku wniosku. Tym niemniej należy powiedzieć, że Doktorantowi udało się właściwie wydobyć intencje angielskiej teolożki, chociaż w kilku miejscach wywód tracił przejrzystość, zarówno ze względu na formę wypowiedzi, jak i niedostateczne naświetlenie niektórych aspektów (w opinii Recenzenta można byłoby bardziej rozwinąć aspekt eucharystologiczny). Do tego rozdziału odnosi się również w największym stopniu wyrażony w ocenie formalnej zarzut zbytnej lakoniczności w zakończeniach poszczególnych rozdziałów. Ponadto, drobna uwaga krytyczna dotyczy tłumaczenia wypowiedzi Pickstock oznaczonej przypisem 290: czy nie powinno się przetłumaczyć zwrotu „its second person invocations” jako „jego przywołania w drugiej osobie” a nie „jej dwuosobowe przywołanie”?

2. Uwagi krytyczne

Dobra ocena pracy nie może przesłonić również usterek i braków. O kilku z nich, dotyczących zwłaszcza struktury pracy, wspomniano już wcześniej, w uzasadnieniach oceny formalnej i oceny znaczenia rozprawy. Oprócz nich, w opinii Recenzenta warto byłoby zwrócić uwagę na kilka drobnych nieścisłości, przede wszystkim o charakterze rzeczowym. Po pierwsze, należałoby uściślić, albo krótko wyjaśnić różnice pomiędzy nowożytnością i

nowoczesnością, szczególnie w kontekstach, które sugerowałyby użycie raczej drugiego terminu (jak na przykład na stronie 39). Na stronie 71 Doktorant pisze o trzech modelach odchodzenia od konieczności założenia Boga wyróżnionych przez Taylora, ale przez wprowadzenie kolejnych typologii nieco „gubi” się w wywodzie. Na stronie 79, ponownie w opisie koncepcji Taylora, Doktorant przytacza zdanie kanadyjskiego filozofa o afirmacji codziennego życia w takim tonie, jakby Taylor uważał ją za coś negatywnego, co raczej trudno byłoby stwierdzić. Przypis 235 objaśniający pojęcie interpolacji nie jest zbyt przystający do kontekstu pracy – Pickstock chodzi raczej o rozumienie filozoficzne, w znaczeniu stosowanym np. przez Diltheya. W przypisie 244 znalazły się informacje o cenie książki (chyba niepotrzebnie).

Powyższe uwagi krytyczne nie zmieniają jednak wysokiej oceny merytorycznej i formalnej rozprawy. Jest dziełem pionierskim, napisanym z niewątpliwą erudycją i osobistym zaangażowaniem Autora, a także Czytelnik wyczuwa, że Doktorant dostrzega w opisywanej koncepcji teologicznej szansę na wyjście debaty teologicznej poza sferę teologii. Analiza i prezentacja apologetyki liturgicznej wymagała przy tym zarówno wszechstronnej wiedzy teologicznej i filozoficznej Doktoranta, jak i głębokiego wejścia w rozważany temat.

IV. PYTANIA DO DOKTORANTA

Nawiązując do zagadnień omawianych w pracy nasuwają się następujące pytania:

1. Ernest Gellner określał ponowoczesność zasadą relatywizmu (czy raczej antyantyrelatywizmu). Jak w obliczu ponowoczesnego relatywizmu ocenić szanse teologicznego programu, który Pickstock proponuje chrześcijaństwu?
2. Obok negatywnego podejścia do sekularyzmu Radykalna Ortodoksja krytycznie ocenia inne aspekty współczesności, między innymi kapitalizm. Jakie są najważniejsze punkty tej krytyki kapitalizmu?

V. WNIOSEK KOŃCOWY

Końcowa ocena formalna i merytoryczna pracy jest pozytywna. Dysertacja jest dziełem o istotnym znaczeniu dla poszerzenia wiedzy teologicznej. Doktorant wykazał się metodologiczną kompetencją i intelektualną kreatywnością. W świetle przedstawionej wyżej oceny formalnej i merytorycznej napisanej przez p. mgr lic. Jana Wólkowskiego rozprawy doktorskiej pt. „Apologetyka liturgiczna w myśli Catherine Pickstock. Studium z zakresu teologii fundamentalnej”, wnioskuje o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Prof. dr hab. Piotr Kopiec

